

ВИТОКИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МОНАСТИРСЬКОГО САДУ

© Тарас В.Я., 2011

У статті висвітлено походження та виникнення західноєвропейського середньовічного монастирського саду.

Ключові слова: західна Європа, середньовіччя, монастирський сад, композиційно-планувальний уклад, Єгипет, Вавилон, Давня Греція, Рим.

On Origin of Western European medieval monastery gardens. The work presents the origin of Western European medieval monastery gardens are stopped up in the gardens of Egypt, Babylon, Ancient, Old Greece and Rome. The work describes the conception of monastery garden, its classification according to the style features, town-planning and landscapes location.

Key words: Western European, Medieval, monastery garden, compositional-planning design, style, Egypt, Babylon, Ancient Greece, Rome.

Зв'язок роботи з науковими програмами

Проведене дослідження збігається з науковою тематикою Інституту народознавства НАН України – “Генезис, історія і теорія сакрального мистецтва українців” (шифр 3.3.4.9).

Мета і завдання дослідження

Виявити корені, закономірності та особливості західноєвропейського середньовічного монастирського саду.

Виклад основного матеріалу дослідження

Аналіз садово-паркового мистецтва довів, що підвалини монастирських садів закладались у садах Єгипту, Вавилону, Ассирії, Давньої Греції та Риму, які вплинули на формування і розвиток садово-паркового мистецтва доби середньовіччя. Коротко розглянемо аспекти, що стосуються сакральної архітектури і питань, пов'язаних з монастирськими садами.

Єгипет вважається одною з перших країн, де виникло мистецтво створення садів, які були переважно двох типів – при храмах і житлових будинках – і важливою складовою храмового комплексу, добре архітектурно обладнані. Ці храмово-садові комплекси виконували ідеологічну функцію прославлення необмеженої влади фараонів. Перші відомі садові комплекси Давнього Єгипту створено при храмах Ментухотепа I (2160–2000 рр. до н. е.) і цариці Хатшепсут (1520–1500 рр. до н. е.). Храмові тераси прикрашали садами, композиційними центрами яких були басейни. Нове царство характеризується появою великої кількості священних гаїв. У кожній області Верхнього і Нижнього Єгипту був свій храм, який мав священне дерево, що культивувалося в його саду. Великі сади фараонів і знаті зрошувались водою з Нілу, яка надходила по каналах. Маленькі сади забезпечувались водою зі спеціально облаштованих колодязів з урівноваженою перекладиною, що діяла як важіль для підняття води. Аналізуючи плани храмових садів Давнього Єгипту, зауважуємо ретельно продумане чергування різноманітних видів дерев, вишукану форму басейну, високий ступінь регулярного садового розпланування. Характерні риси єгипетських садів – прямокутне, симетричне розпланування, добірність рослин, наявність священних дерев і гаїв. Асортимент рослин різноманітний: уздовж каналів вирощували фінікові пальми, інжир, мигдаль, морву, виноград; вільний простір між деревами займали овочі й квіти. З виноградної лози створювали споруди у вигляді альтанок. У Новому царстві вони перетворились у багатодекоровані колони, обвиті виноградом, – перголи. Прикметою єгипетських

садів було велике розмаїття квітів: резеда, маки, волошки, ромашки, лілії, хризантеми, культивувалися троянди, конвалії й левкої. Рідкісні рослини привозились як цінні “трофеї” із завойованих країн, щоби висадити їх навколо храмів і палаців. Під час правління Рамзеса III невеликі дерева почали висаджувати в декоративні глиняні вази. Згодом цю практику запозичив Рим і садівники італійського Відродження.

Невід’ємною складовою монастирських садів можна вважати садово-паркове мистецтво Ассирії й Вавилону. Починаючи від напівлегендарного царя Урука Гільгамеша усі царі Месопотамії утримують розкішні сади, де влаштовують прийоми і церемонії. Внутрішні двори палаців були засаджені деревами і прикрашені квітковими клумбами. У деяких палацових садах вирощували фрукти й овочі для жертвоприношення богам.

Ассирійський цар Саргон (721–705 рр. до н. е.) за межами столиці Ассирії Ніневії, закладає мисливський парк Дар-Шарукін, наповнений звірами і птахами, в якому були насаджені усі рослини хетської флори, а також різні види гірських трав. Згодом син царя Саргона, цар Санхеріб, споруджує в Ніневії розкішний палац з парком, у якому він спробував відтворити природне болотне середовище півдня Вавилону. В парку росли різні види дерев, серед яких були також фруктові дерева, виноград та прянощі. Для зрошування спорудили канал, по якому проточна вода спрямовувалась у сади.

Сади в державах Дворіччя ассирійського й нововавилонського періодів, незважаючи на великі розміри, були обгороджені глиняними стінами. Незвичайна розкіш, у разі загальної регулярності плану, зумовлювалася зрошувальною системою. Сади Дворіччя не поділялися на симетричні чотирикутники, в них створювалися штучні насипні пагорби й тераси, прикрашені альтанами й павільйонами. У садах Ассирії й Вавилону росли пальми, мигдаль, яблуні, айва, кипариси, кедр, чинари, дуби і рослини, завезені під час військових кампаній.

Повна мрій східна поезія живе у садах Ассирії й Вавилону. З ними пов’язані легенди та вірування, в їхніх образах втілено рай небесний і земний. За біблійною легендою усі прародичі людей перебувають у чудовому саду між Євфратом і Тигром, що має назву “Едем” (з давньоєврейської – блаженство). У висячих садах Семіраміди в Вавилоні (близько 775 р. до н. е.) втілювалася ідея райського саду як найвища розкіш, показник влади та багатства.

Після захоплення Вавилону у 539 р. до н. е. царем Кіром I, засновником династії Ахеменідів, що правили в Персії від 588 до 323 р. до н. е., одна з найраніших згадок про рай стосується Персії. Слово “рай” перського походження й означає сад. Відомо, що володарі Персії використовували для літнього житла чудові парки у долинах і називали їх “раями” чи “парадизами” [1]. Ксенофонт (V ст. до н. е.) розповідає про такий “парадиз”, закладений царем Кіром I у долині Оранта. Парк, наповнений тваринами для полювання, сягав 9 кілометрів у діаметрі. За споминами Ксенофонта, цар Кір I облаштував сад парадиз у своїй резиденції в Сарди, столиці Лідії. Там він заклав сад Чар Баг, розпланування якого лягло в основу східних садів, що згодом перейшло до монастирських садів. В основі саду були дві осі, які під прямим кутом перетинались і ділили його на чотири частини. На їхньому перетині будували палац або павільйон. Таке планування ґрунтувалось на уявленні персів про те, що світ складається з чотирьох частин, центром якого є палац володаря – повелителя природи. Парки настільки домінували в свідомості персів, що втрачалось саме поняття житла, палацу чи резиденція царя, усе окреслювалось словом парадиз.

У Персії розвивалось також садівництво. Великі сади перси засаджували рідкісними деревами й прекрасними квітами, а парки для полювання заселяли левами, барсами, кабанами і називали їх парадизом (раєм). Такий досвід створення колекцій рослинного і тваринного світу в садах Дворіччя запозичили й монастирські сади. Згодом їхні особливості втілювались у ботанічних садах [2]. Характерними рисами садово-паркового мистецтва Персії було будівництво великих парків – “парадизів”, розбитих на декілька окремих ділянок, використання регулярного плану, терас, каналів і басейнів, розмаїття рослинності, зокрема рідкісних дерев і квітів, застосування у композиції облаштованих павільйонів і гротів [3]. Найвизначальнішою рисою садів Єгипту, Ассирії й Вавилону є не імітація природи, а поєднання усього найкращого в ній в одне ціле – сад. Усі ці елементи наслідують у Давній Греції та Римі.

Завойовницькі походи Олександра Македонського дали грецькому садовому мистецтву свіжий імпульс ззовні. Слід зазначити, що високорозвинене садово-паркове мистецтво Близького Сходу відобразилося у грецькій культурі [4]. Найраніші згадки про античні сади мають міфічний характер. Гомер згадує про священні гаї, що з’явилися набагато раніше за сади. Священні гаї –

ідеалізовані куточки природи, де завжди відчувається присутність таємничих богів. Священні храми, гроти і дерева – поширене явище у Греції й Італії. Будь-який античний сад був частиною природи, місцем присутності й шанування богів [5], наповнений їхніми статуями, атрибутами, священними спорудами і вівтарями [6].

Найдавніші спогади стосуються садів Криту (III–II тис. до н.е.), оспіваних Гомером. Там панував культ великої богині природи з її священними деревами, звірами й птахами. Сад, присвячений їй, розташовували біля каналу давнього палацу. Сакральні сади при храмах богів стають поширеними в Греції у пізній період. Мабуть, саме їх і потрібно вважати найдавнішими античними садами – прообразами монастирських садів. Їхнє планування суворо геометричне. Декоративно-естетичні принципи були головними, про що свідчать відомі сади Аполлона в долині Амфіса і Деметри, Деметри й Елевсіні. Для насаджень вибирали гарні декоративні сорти дерев, найчастіше платан, чорну тополь, кипарис, вільху, мирт, лавр і навіть пальму. У священному лісі Деметри і Кори, між Елевсіном і Магерою, росли лише дикі дерева, до яких людині не можна було доторкатися. Значно пізніше, в саду Геракла на Фалосі, ці суворі правила були порушені й поряд з обов'язковими культовими рослинами почали садити інші та влаштовувати боскети й алеї. Цьому сприяло знайомство греків з перськими садами-парадизами царя Кіра, які вперше описав Ксенофонт. Вплив східних садів спричинився до виникнення нового типу святилищ – німфеїв (святилище німф в Ітакі), які організовували на основі гаїв. Композиційним центром такого гаю, як і в перських садах, була художньо обрамлена водойма, в яку з високої скелі спадала вода джерела. Навколо водойми росла чорна вільха [7]. На скелі або на підвищенні розташовували вівтар для жертвоприношень німфам. Цей тип священного гаю згодом використовували і в Римі.

У Греції створили своєрідну міфологію, тісно пов'язану з прекрасною природою, яку не змінила людина. Священним лісом називали греки ділянки незайманої природи, освячене і люблене богами місцем. У легендах і поезії часто згадуються квіти. Вважалося, що городні трави, пшениця вирощувались для потреб людей, а квіти росли для богів. У садах греки вирощували троянди, левкой, хризантеми, білі лілії. У міфології відомі згадки про сади Гесперід, де дочки Атласа оберігали золоті яблука Гери та розарії царя Мідаса. Вважалося, що тільки в присвячених богу місцях природа розкриває священний вигляд божества. У X–VI ст. до н. е. священний гай мав вигляд спланованого саду, прикрашеного малими архітектурними формами. Грецькі сади з найдавніших часів були частиною релігійного культу, виконували також утилітарну функцію. У класичний період відбулося відокремлення утилітарної частини саду, не пов'язаної з релігійним культом, від священного гаю (афінський парк у Герона Академа в Елевзисі).

В епоху еллінізму від IV ст. до н. е. став поширеним як складова давньогрецьких житлових і громадських будинків, перистиль (від грец. *peristylas* – оточений колонами). Він представляв собою прямокутний двір, сад, площу або зал, з чотирьох сторін оточений критою колонадою.

Аналіз садів Давньої Греції засвідчив, що від початку гаї, сади використовували для сакральних потреб, їх елементи втілено в монастирських садах. Це насамперед стосується використання середньовічними монастирями гроту з водяними пристроями, оточеними рослинністю (для спілкування з Богом, лікування душі й тіла). Так само, як колись Платон, Епікур, Теофрат викладали в саду, так і християнський святий – блаж. Августин почав проповідувати у старому філософському саду Ехседрен і Портікус [8]. Сакральні сади були предтечами створення християнської церкви і монастирів, ставши згодом їх невід'ємними складовими.

Важливою для формування монастирських садів є садово-паркова спадщина Давнього Риму. На римські сади, як і на елліністичні, вплинули сади Сходу [9]. Не вдаватимемося в історію садово-паркового мистецтва Риму, достатньо повно описану [10], а лише зазначимо, що прототипами монастирських садів у композиційно-планувальному вирішенні були сади, які сформувались в елліністичний період у будинках перистильного типу й отримали розвиток у Римі у віллах. На те, що римські вілли були прототипами монастирських садів, вказав у своїх дослідженнях А. Регель (1896), який їх докладно описав і поділив на два основних види: вілли сільські, або господарські (вілли рустіка), вілли міські, або вілли веселощів (вілли урбана). Досить поширеними були також вілли-фруктуарії, головний елемент яких – фруктові сади. Не описуючи їх, наголосимо лише на деяких особливостях, що сприяли їхньому впливу на монастирські сади шляхом дарування ченцям [11].

Певне уявлення про римські сади дає фресковий живопис, зразки якого віднайдено на стінах будинків і палаців у Римі, Геркуланумі, Помпеях. Найзбереженішими є помпейські зразки – домуси. Це прямокутні споруди, що простягались уздовж перистиллю, виходячи на вулицю глухими торцевими стінами без вікон. Головним приміщенням був атриум (лат. *atrium* – закопчений, приміщення, чорне від сажі) який виконував священну функцію. Вважалося, що під час заснування Риму в центрі міста існувала культова яма – мундус, куди всі мешканці міста кидали плоди і жменю землі зі своєї старої батьківщини. Відкривалась вона у свято, лише раз на рік. Кожен дім намагався повторити цю модель: в атриумі часто споруджували отвір у центрі даху – камгшувий. Під ним знаходився басейн для збору дощової води – *impluvium* “імплувий”, як прообраз “мундуса”. Загалом атриум виконував функцію світового стовпа, що зв’язував кожен римський дім з небом і підземним світом. В атриумі тримали найважливіші речі: сімейні цінності, стіл на зразок вівтаря, присвячений богині Весті, хоронительниці дому. Перистиль, як у грецьких домах, був гордістю власників будинку, місцем тиші та відпочинку. Його прикрашали скульптурами, фонтанами, квітниками, мозаїкою на стінах і підлозі. У римлян, як і в греків, були популярні настінні розписи, що створювали ілюзію розширення внутрішнього простору приміщень, які виходили в перистиль. Багаті будинки могли мати декілька атриумів і перистилів.

Розпланування вілл різнилося від домусів тим, що перистиль фактично перетворювався в сад. Зовні влаштовувались величні перспективи, місця для прогулянок, викопували канали, басейни, які прикрашали сади та одночасно слугували садками для риби. Такі вілли були розкидані по всій Римській імперії. Усі вони споруджувались і прикрашались майже однаково, з деякими відмінностями, пов’язаними з місцевими звичаями, традиціями, а також кліматом.

Усі прийоми організації садів, успадковані від вілл, переходять до монастирів. Запозичені традиції садово-паркового мистецтва підкріплювалися монастирським статутом. Так, у статуті ордену бенедиктинців у VI ст. зазначено, що чернець у межах монастиря мусить відмовитися від усього світського, але повинен мати все необхідне – сад і воду [12].

Від вілл монастирські сади успадкували також засади формування економічної частини саду (плодівник, виноградник і город) через надання їй належного естетичного вигляду. До цього треба додати, що “головний почин відродження садівництва – як і взагалі будь-який вияв цивілізаторської діяльності в середньовіччі – йшов від монастирів” [13], які “були єдиним притулком науки і мистецтва, єдиним розсадником практичних знань, і хоч їхня роль переважно була консервативною, але насправді заслуга їх неоціненна”. Від бенедиктинців монастирське садівництво в середньовіччі поширилось по всій Європі. Згідно зі св. Бенедиктом для ченців існували “*una regula – una consuetudo – et una architectura*” – “єдині Правила – єдиний спосіб життя і, як наслідок, єдина архітектура”.

Результатом високої культури розвитку монастирських комплексів є те, що близько 830 р. був створений план ідеального монастиря Санкт-Галлен (*St. Gallen*) у Швейцарії. Важливе місце в ньому посідали монастирські сади. Перший сад знаходився у дворі-клуатрі при костелі, він хрещато розпланований на чотири частини доріжками, перетинання яких зафіксовано колодязем. Зі сходу і заходу до монастирського костелу примикають сади-парадизи. У південно-східній частині монастирського комплексу знаходиться аптекарський город і монастирський сад, у якому кожний вид рослин займає визначене місце, з північної сторони саду міститься монастирський цвинтар. План монастиря Санкт-Галлен є найдавнішим зразком середньовічного саду, який збережений до наших днів. Свідчення про розпланування монастирських садів у добу середньовіччя є малочисельними, вони складаються з іконографії і живопису.

Аналіз літератури і джерел дав змогу відтворити загальну схему планування монастиря, характерну для доби середньовіччя. Монастир загалом постає як прообраз на землі небесного Єрусалиму та Раю, втілення цих уявлень зокрема відбувається у “замкненому” монастирському саду. Отже, монастирські подвір’я по периметру оточувалися будовою і були в плані квадратними. Сад розташовувався у такому дворі-клуатрі “*cloître*”, хрестоподібно ділився вузькими доріжками на чотири квадратні частини. Такий поділ мав символічне значення. У центрі, на перетині доріжок, споруджували колодязь, фонтан, невелике водоймище для водяних рослин, поливання саду, вмивання або пиття води. Часто влаштовували і ставок, у якому розводили рибу для пісних днів. Цей невеликий сад на подвір’ї монастиря засаджували фруктовими або декоративними деревами та квітами. Господарські фруктові сади, аптекарські городи та

городи для кухні влаштовували звичайно за межами монастиря. Невеликий фруктовий сад у середині монастирського подвір'я був символом раю – саду “замкненого” (*hortus conclusus*). У ньому часто розміщували і монастирський цвинтар. Аптекарський город розташовували поблизу монастирської лікарні або богадільні. “В аптекарському городі також вирощували рослини, які слугували барвниками для розмальовування ініціалів і мініатюр рукописів” [14]. Свідченням великої ваги садів у середні віки є рескрипт 812 р., складений Карлом Великим, який охоплює 60 назв квітів і декоративних рослин, конче необхідних у його садах. У список входили такі аптечні рослини, як мальва, шавлія проста і мускатна, рута, оман високий (дев'ясил), м'ята, чебрець, майоран, коріандр; декоративні квіти: біла лілія, троянда, центифолія, розмарин. У городі розводили бобові культури, капусту, часник, пору, петрушку та селеру. З дерев садили різноманітні сорти груш, яблунь, слив, персиків, айви, лісових і волоських горіхів, кизил і морву. Завдяки цьому спискові можна зробити висновок про те, що вирощували в той час. Його переписували і поширювали у монастирях усієї Європи. Сади культивували навіть бідні чернечі ордени. Наприклад, францисканці до 1237 р. згідно зі своїм статутом не мали права володіти землею, за винятком ділянки при монастирі, яку можна було використовувати лише під сад. Інші чернечі ордени спеціально займалися садівництвом і городництвом. Цим славилися монастирі Санкт-Галлена (*St. Gallen*) 612 р. у Швейцарії, Монтекасіно (*Monte Cassino*) 529 р. в Італії, Кларвоксе (*Clairvaux*) 1115 р. у Франції. За дослідженнями А. Регеля, у середньовічній Україні–Русі до XVI ст. перше місце серед садів, як і на Заході до італійського Відродження, посідають монастирські сади. Поряд з ними у значно скромніших формах процвітали феодальні [15]. “Коли почалась епоха реформ, монастирські сади зробили крок уперед і перші прийняли не тільки голландський тип зі всіма його витівками, а й змінили його на англійський стиль, коли настала черга ландшафтної укладу” [16]. Культура будівництва монастирських садів у Європі до кінця XVIII ст. була на високому рівні. У наш час збереглися ідеальні середньовічні монастирські сади Монтекасіно (*Monte Cassino*), Монт Санкт-Мішель (*Monte Saint-Michael*) 708 р. у Франції, Кантербург (*Canterbury*) 597 р. в Англії [17].

Висновки

Підвалини середньовічних західноєвропейських монастирських садів закладені в садах Єгипту, Вавилону, Ассирії, Давньої Греції та Риму. Головний тип перших монастирських садів нагадував греко-римський тим, що мав симетричне розпланування, регулярні плани. Зразком для них слугували атріуми й перистилі житлових будинків або вілл урбана (формування житлових келій навколо центрального подвір'я), доріжки перетинались під прямим кутом, гряди розташовувались у правильному порядку. Як і східні сади, вони мали таку ж організацію замкненого простору для саду, членування його на чотири частини і колекціонування рідкісних видів рослин. Монастирські сади доби середньовіччя посідали перше місце в садово-парковому мистецтві, поряд з ними у значно скромніших формах процвітали світські. Підсумком високої культури середньовічного садово-паркового мистецтва є створення саду “*hortus conclusus*”, який був характерний для усіх стилевих епох. Монастирські сади запозичували історичні стилі, впливали на характер і розвиток міських садів, слугували основою для створення ботанічних садів.

1. ЦДІА у м. Львові. Фонд 186, Оп. 6, Спр.811. Арк. VI, 1844 р. 2. ЦДІА у м. Львові. Фонд 684, Оп.1, Спр.1307. 3. ЦДІА у м. Львові. Фонд 186, Оп. 6, Спр. 911, Арк.VIII-IX, 1844 р. 4. Тарас В. Святоюрівський монастирський сад у Львові (генезис та розвиток) // Народознавчі Зошити. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2000. – № 5. – С. 816-826. 5. Mankowski T. *Lwowskie koscioly barokowe*. – Lwow: Nakladem Towarzystwa naukowego we Lwowie, 1932. – S. 101. 6. Національний музеї, Фонд графіки, м. Львів “*Planta Erygowanych Murowy Gmachow do Symetrii wprowadzonych, przez JW Jm. Xiedza L. Szeptyckiego Biskupa Lwowskiego...*”, Фесінгер К., з 1771 р. 7. ЦДІА у м. Львові. Фонд 146, Оп. 84, Спр. 573, Арк. 68., арк. 68. 8. ЦДІА у м. Львові. Фонд 186, Оп.8, Спр. 629, 1849 р.; 9. ЦДІА у м. Львові. Фонд 186, Оп. 8, Спр. 629. 1849 р., арк. XXVI. 10. Там само. Фонд 186, Оп. 8, Спр. 629, 1849 р., арк. XXIV. 11. Тарас В.Я. Монастирський статут у визначені ландшафтно-планувальної організації монастирського саду Галичини // Вісник Держ. ун-ту “Львівська політехніка”. – Львів, 2002. – № 439: Архітектура. – С. 291–293. 12. ЦДІА у м. Львові. Фонд 186, Оп. 8, Спр. 629. 1849 р., арк. XXIV. 13. Наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Львів Ауер “Собор Юра у Львові”, 1850 р., од. зб. № 1020.